

Павленко В.В. Ботаніки-іноземці та їх роль у викладанні природничих дисциплін та наукової діяльності в Кременецькому ліцеї / В.В. Павленко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Вип. 37. – 2008. – 243 с. – С. 186-190.

УДК 37 (09). 047

Павленко В.В.,

аспірант

(Житомирський державний університет

імені Івана Франка)

Ботаніки-іноземці та їх роль у викладанні природничих дисциплін та наукової діяльності в Кременецькому ліцеї

У статті зроблено спробу визначення чинників наукової, природничої та педагогічної діяльності вчених-іноземців у Кременецькому ліцеї. Виявлено організаторські, подвижницькі засади діяльності Т. Чацького та культурницькі особливості вкладу у розвиток парків Західної Волині Д.Макклера. Окреслено деякі аспекти вкладу іноземних педагогів у культуру Волинського краю.

Pavlenko V.V. Botanists-foreigners and their role in teaching natural sciences and research work in Kremenetskiy Lyceum.

The article deals with definition of factors of scientific, natural and pedagogical activity of scientists- foreigners in Kremenetskiy Lyceum. The organizing, selfless elements of T. Chatskiys activity and D. Mucklers cultural peculiarities of contribution into the development of the parks in Western Volyn were found. Some aspects of development of foreign pedagogues and enriching of educational and general culture of Volyn region were lined.

Павленко В.В. Ботаники-иностранцы и их роль у преподавании природоведческих дисциплин и научная деятельность у Кременецком лицее.

В статье сделана попытка определения факторов научной, природоведческой и педагогической деятельности ученых-иностранцев у Кременецком лицее. Определены организаторские, благотворительные основы деятельности Е. Чацкого и культурные особенности вклада развития парков Западной Волыни Д. Макклера. Описанные некоторые аспекты вклада иностранных педагогов в обогащение образовательной и общей культуры Волынского края.

Із історії відомо, що на межі Волині і Поділля, серед зелених мальовничих гір (гора Воловиця, гора Бона, Дівочі Скелі та Черча), розташувалось місто Кременець. Площина повіту займає найбільш підвищену частину Волинської губернії. За даними досліджень Н.П. Барбота де-Марни (1865 р.) відомо, що Кременецькі гори були єдиним цілим, але завдяки поточним водам розділилися [1; 630]. Залишки кам'яної кременецької фортеці на горі Боні свідчать про її неприступність для завойовників. Перша літописна згадка про місто датується 1073-м роком [5; 7].

Завдяки видатним природознавцям, які створили важливий осередок ботанічних досліджень у м. Кременці, був зроблений вагомий внесок у розвиток світової науки.

Слід відмітити, що перші наукові пошуки з розвитку освіти Волині з'явилися вже у другій половині ХІХ століття. Зокрема, П. Батюшков, Н. Мукалов, М. Теодорович, Н. Барсов, К. Левицький та інші висвітлювали окремі аспекти розвитку освіти, діяльності духовенства, історії становлення навчальних закладів тощо. Зазначимо, що історико-педагогічні дослідження Волині знайшли відображення у творчості Н. Бовсунівської, О. Борейка, С. Коляденко, М. Левківського, Н. Сейко та ін. Проте вивчення вкладу іноземних педагогів у розвиток культури й освіти нашого краю автори займалися лише частково.

Мета статті – визначення соціокультурних чинників, що вплинули на наукову, природничу та педагогічну діяльність вчених-іноземців у Кременецькому лицейі.

Створення багатьох знаменитих парків, більшість яких є пам'ятниками національної культурної спадщини, наприкінці XVIII – на початку XX століття на терені Волині, пов'язане з іменем Діонісія Макклера (Мак Клейра, Міклера). Діонісій Макклер (ірландець за походженням, народився в 1762 році у Ферфілді) з шістнадцяти років займався ботанікою, садівництвом і парковим будівництвом при Дублінській академії. Під час навчання у Лондоні Д. Макклер утвердив пейзажний стиль парку, який у практиці садово-паркового мистецтва винайдений в Англії у 1710-1730 роках.

Відома поширювачка моди на англійські парки, з Волині, княгиня Ізабелла Чорторійська запросила молодого Діонісія до себе у маєток у Пулавах (Польща). Місцева волинська знать, бажаючи мати поблизу будинку власний сад-парк, запрошувала його для облаштування власних садиб, парків. В той час це було надто престижно, модно. Пізніше відомий ландшафтний архітектор отримав запрошення від Михайлини Любомирської, у маєтку якої було закладено парк „Палестина”.

Рослинний світ, краса лісів і річок сприяли створенню парку генерала Карвіцького (у м. Мізочі), мальовничого парку князя Радзивіла (у с. Шпанові). У XIX столітті Д. Макклером було створено близько п'ятдесяти парків на території Волині - у Порицьку, Боремлі, Заборолі, Берестечку, Іванчинцях, Ворончині, Підлужному, Рівному, Озеровичах, Гармаках, Вишнівці, Полонному, Любарі, Лашках, Ладигах, Самчках, Кривині і т.д.

У 1797 році, коли у Д. Макклера загинули батько і брат під час Ірландського повстання, а сам він поїхав до Лондона, де одружився з Матильдою Мільтон, а згодом повернувся на Волинь.

Організатор системи освіти Київської, Подільської та Волинської губерній, відомий польський вчений, просвітницький діяч Тадеуш Чацький мріяв заснувати у Кременці гімназію, з перетворенням її згодом у ліцей, при якій би діяв ботанічний сад, що на той час був у великій пошані. Отже, спочатку була створена гімназія вищих наук, а з 1819 року - ліцей. У 20-ті роки XX століття Волинський ліцей, завдяки плідній діяльності вчених іноземців,

було перетворено у найбільший осередок освіти всієї Правобережної України [6; 31]. Т. Чацький запровадив вивчення п'яти мов (російської, польської, латинської, німецької та французької), факультативні курси (бібліографії, нумізматики, гігієни, метеорології, енциклопедії наук, а також вивчення англійської та грецької мов). Для створення ботанічного саду Т. Чацький запросив Д. Макклера.

На початку ХІХ століття Д. Макклер відвідав Фінляндію, Швецію, Англію звідки привіз рідкісні саджанці і насіння для парку в Кременці. Останніх п'ятнадцять років він займався розробкою парків, при цьому багато парків створив без креслень, у натурі. Він постійно знаходився у пошуках чудової природи, рослинних пейзажів у різних куточках Європи.

Серед останніх робіт Д. Макклера є реконструкція парку на Чорному острові, де він реалізував нову ідею використання води й старих дерев. Цю ідею було втілено, насамперед, у прекрасному парку графа Густава Олізара у м. Коростишеві та Кривинському парку на березі річки Горині.

Завершив свою діяльність Д. Макклер у 91 рік. Його творчість мала значний вплив на розвиток садово-паркового мистецтва Волині, України.

Перші рослини до Кременецького ботанічного саду були привезені Тадеушем Чацьким, його дружиною княжною Дембінською та дружиною її брата княжною Потоцькою із садів Порік та Селек. Пізніше садом керував, В. Бессер, який обмінювався насінням і рослинами з багатьма садами Європи та підтримував зв'язки з відомими європейськими ботаніками. У створенні саду допомагали: відомий знавець у галузі ботаніки пан Борейко, князі Олізар, Радзівіл та Яблонський, княжни Карвіцька, Валевська та Ожаровська, пан Голембовський та пан Петровський. Багато визначних осіб (професор хімії та ботаніки з Вени пан барон Жакен Консейлер, професор зоології та ботаніки у Вільно абат Жюндзіль, професор ботаніки з Вени Шмідт, професор ботаніки в Готенгу Шредер, префект ботанічного саду з Парижу Туен) надавали ботанікам Кременецького ліцею консультації по догляду за рослинами.

З історії ботаніки відомо, що у своєму прогресивному зростанні людство тісно пов'язано зі світом рослин. Ще в античні часи сформувалася наука, що почала уважно вивчати володіння древньогрецької богині Флори – ботаніка (її назва виникла від старогрецьких слів *ботане* – „трава” або *ботанікос* – „рослинний”). З часом, із розвитком людства, ця наука дедалі розвивалася, поглиблювалася і стала системою знань про рослинний світ.

Розглядаючи рослинність, необхідно розрізнити поняття „флора” і „рослинність”, хоча ці слова схожі на синоніми, але це не зовсім так. Флорою прийнято називати сукупність видів рослин, які зустрічаються на певній території. Багато рослин в Україні були розповсюджені з Кременецького саду, де вони були акліматизовані. Тому Кременецький ботанічний сад був одним із кращих та відомих далеко за межами свого краю.

1805 р. Т. Чацький запропонував роботу у Волинській гімназії Францишеку Шейдту. Цей учений народився в Кракові 2 квітня 1759 року у заможній міщанській родині, отримав вищу освіту у Краківському університеті. Здобувши ступінь доктора, він почав працювати вчителем хімії у Любліні. Видатний природознавець викладав хімію, натуральну історію, тобто ботаніку, зоологію та мінералогію у Волинській гімназії. Ботаніка за його програмою, опублікованою 1805 року, включала багато елементів фізіології рослин, та викладалася у хімічному трактуванні [3; 175].

Ф. Шейдт був, водночас, бібліографом, його бібліотека пізніше збагатила і кременецьку бібліотеку (остання вміщувала колекцію польського короля Станіслава Августа Понятовського, та нараховувала велику кількість книг з природознавства).

Заслуговує на увагу творчість німецького вченого В. Бессера, який народився в Інсбруку 7 липня 1784 року. Його батьки, Самюель Готліб Бессер і Юзефа фон Лансенгоффер, померли під час епідемії, коли хлопчику було чотирнадцять років. З цього часу він виховувався під опікою дядька Шуберта Шиверека, професора ботаніки у Львові. Численні експедиції на околиці Львова, Кракова вплинули на подальшу діяльність юного В. Бессера.

У 1808 році Т. Чацький запропонував В. Бессеру працювати в Кременці (зайняти місце, яке звільнилося після Шейдта), але за таких умов: змінити польське підданство на російське; для викладання вивчити польську мову, бо завдяки зусиллям Т. Чацького польська мова, до того перемішана з латиною, очистилася, а вся освіта в ліцеї звільнилася від єзуїтської схоластики [3; 264]. Загалом у забезпеченні кадрами у Кременецькому ліцеї можна виділити декілька етапів:

- I етап – переважно професори та вихованці Краківської академії (Й. Чех, Ф. Шейдт, М. Сціборський, В. Бессер, брати Яркольські).
- II етап – викладачі та вихованці Віленського університету (Й. Улдинський, О. Міцкевич).
- III етап – вихованці Волинського ліцею після одержання університетської освіти (Й. Коженьовський, Ф. Мехович, А. Анджейовський, М. Вишнецький).

Загалом, у серпні 1809 року, В. Бессер приймає пропозицію і приїздить до Кременця викладати ботаніку та зоологію. Одночасно він стає директором ботанічного саду і прагне ввести багато змін: висаджує нові рослини, розбудовує оранжереї, прокладає доріжки. Він осучаснив програму навчання та систему колекцій ботанічного саду, продовжив флористичні дослідження. В. Бессер продовжив справу Ф.Шейдта, щодо перетворення Кременця у важливий пункт на карті досліджень європейської флори [3; 176].

Природничі науки у Кременецькій гімназії вивчалися у широкому обсязі. Хімія була обов'язковим предметом. Тому після смерті Францишека Шейдта викладати її запросили Стефана Зеновича (1807-1815). Мінералогія викладалась, як додатковий предмет (протягом року по дві години на тиждень). С. Зенович був відданим учителем та невтомним, повним запалу дослідником [3; 189]. Він прагнув долучити учнів до найсучасніших на той час знань у галузі геології. З 1814 року С. Зенович проводив польові дослідження. Загалом він мав ґрунтовні знання про геологічну будову Волині й Поділля. Ці знання пізніше були описані ним у праці „Геогностичний опис Кременецьких гір” (рукопис, на

жаль, не зберігся). З 1815 року С. Зенович викладав мінералогію, геогнозію і технологію. Він впорядкував колекції, створив каталоги, обладнав лабораторію, тобто вніс вагомий вклад у розвиток природничої науки в Кременецькому ліцеї.

У 1803 році в Російській імперії було запроваджено єдину систему шкільництва: університет, гімназія та парафіяльна школа. Тому гімназія ставила за мету підготувати юнацтво до університету; дати широку освіту. Щодо природничих наук, то у Волинській гімназії викладався дворічний курс природничої історії, який В.Бессер поділив на три частини:

1. Загальна біологія, що передбачала вивчення розвитку життя на Землі, характеристику життя рослин та тварин;

2. Зоологія, де студенти вивчали загальні питання з курсу зоології у формі розбудованих таблиць. В.Бессер порівнював багато систем класифікацій, а саме Кюв'є, Ламарка.

3. Ботаніка. Вивчення ботаніки передбачало, насамперед, знання з історії біології, органографії (морфології рослин), та елементи фізіології. При вивченні курсу ботаніки подавав В. Бессер матеріал у формі таблиць і порівнював системи класифікацій Ліннея, Турнефорта і Антуана Лорана де Жусьє.

Учням для опрацювання був складений список ботанічної літератури (для всіх учнів і тих, хто цікавиться ботанікою). Вони повинні були вміти добре розпізнавати рослини, ґрунтовно вивчити систематику. З кожним роком кількість учнів у Кременецькій гімназії зростала (1806 р. - 422, 1807 р. – 434, 1808 р. – 404, 1809 р. – 413, 1810 р. – 612, 1811 р. – 612, 1812 р. – 693 учнів).

Кременецький ботанічний сад слугував базою для глибокого й ґрунтового опанування учнями наукових засад ботаніки. Вони збирали місцеву флору і вирощували її в саду для кращого вивчення і примноження. Також були відділи декоративних та овочевих рослин. Систематичне висаджування рослин сприяло створенню у 1807 році аптекарського городу, як складової ботанічного саду.

Загалом ботанічний сад став осередком просвітництва для широкого загалу, оскільки вхід до нього був вільний для багатьох людей. На той час

багато рослин роздавались людям безкоштовно, передусім це були різноманітні види і сорти овочів та зернових рослин.

Садівником був пан Ігнац Грабовський (з 1807 року), який отримав ґрунтовні знання у свого вчителя Д. Макклера по догляду за рослинами. З 1818 року місце садівника займає Вітцел, якого у 1827 році змінив Гофман. Учні постійно доглядали екзотичні рослини, особливо влітку, за що отримували заробітну платню. Загалом у школі працювало 31 особа в управлінні та на викладацьких посадах (директор – 1000 руб., префект – 600 руб., бібліотекар – 700 руб., священник – 350 руб., вікарний – 150 руб., старші вчителі (9) – 600-500 руб., молодші вчителі (10) – 150-500 руб., посадові помічники (7) – 150-300 руб.).

З 1810 року почав видаватись каталог рослин французькою мовою „Catalogue des Plantes du Jardin Botanique de Krzemieniec en Volhynie, 1810), де вказувались усі рослини, що росли у саду (2500 видів, 750 родів). Сад поступово розширювався й розвивався і вже у 1820 році було видано польською мовою „Список декоративних рослин” (Spis roslin ozdobnich).

В. Бессер безперервно проводив флористичні дослідження, він був найкращим знавцем флори Волині і Поділля, досвідченим знавцем степових рослин, а його польові дослідження охоплювали великі території. На основі вивчення європейських гербаріїв В. Бессер видав декілька праць (Revisio Artemisiarum Musei Regni Berolinensis, cuius partem constituit Herbarium Vildenovianum, „Linnaea” 1841, t. 19, s. 83-112; Tentamen de Abrotis, „Memoires de la Soc. Nat. Mosk.” 1832, t. 9, s. 3-92). Свій гербарій він збирав ще з часів навчання у Ягелонському університеті (Краків). Йому допомагали вчителі, які присилали йому рослини з усієї Волині.

Викладачі ліцею вели науково-дослідну роботу, видавали журнал [4; 180]. В. Бессер був членом багатьох наукових товариств: Товариства садівників у Лондоні, наукових товариств у Лїпску і Берліні, Варшавського Товариства Друзів Наук, Петербурзької Академії Наук, Московського товариства природодослідників, Краківського наукового товариства.

Значну роль у розвитку колекцій ботанічного саду у Кременці відіграв й А. Анджейовський, який зібрав багато видів рослин, подорожуючи по Волині, Поділля, Південному Поліссі. Він був першим волинським ботаніком, який народився і працював на Волині, навчався у Волинському ліцеї, прослухав курси Шейдта і Бессера.

Неподалік Кременця, у селі Сапанів, для проведення дослідів, було організовано дослідне господарство. Була створена база для вивчення агрономії. Викладачем агрономії був Міхал Фричинський (1794 – 1859 рр.). 1807 року була відкрита професійна школа механіків і геометрів (передбачалося відкриття шкіл: гувернанток, підготовки учителів початкових класів, хірургії, ветеринарів, акушерства). У експериментальному селі Сатанів учні школи механіків перевіряли свої інженерно-конструкторські вміння, а учні школи агрономії набували вмінь необхідних для ведення сільського господарства.

У цій школі викладач М. Фричинський займався розробкою технології виробництва полотна з льону, а також запропонував нову технологію його відбілювання. Тобто він був засновником новітніх технологій виготовлення полотна на волинських землях. Свої замітки М. Фричинський друкував на сторінках „Dziennika Wilenskiego”. Серед них опубліковані наступні: „Кілька зауважень про сільське господарство в Північній Голландії”, „Використання у Голландії способу відбілювання полотна й ниток”, „Спосіб захисту одягу, хутра й т. п. від молі”, „Приготування качинового пір'я з метою використання його для постелі”, „Спосіб, яким пожовклій білизні повернути білизну”, „Спосіб виготовлення вестфальських сирів”, „Спосіб позбавлення риби від болотного присмаку”, „Рослини, які поліпшують ґрунт”, „Спосіб протидії черв'якам у збіжжі”. Як видно із назв, роботи М. Фричинського мають практичне спрямування і тим самим збагачують побутово-господарську культуру.

Як свідчать архівні джерела у Кременецькому ліцеї працювала ціла плеяда педагогів, що походили з Польщі та інших країн Європи (див. табл. 3.).

Таблиця 3.

Викладачі природничих наук Кременецького ліцею

№ п/п	Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік і місце народження	Освіта	Роки праці у Кременецькому ліцеї, назва навчального предмету	Наукові праці
1	Віллібальд Бессер	нар. 1784 р. в Інсбруку, помер 1842 року, <u>австрієць</u> , лікар	Краківський університет, доктор медицини	з 1809 року, викладач ботаніки, зоології	„Правила складання гербаріїв” (Вільно, 1826), „Погляди на фізичну географію Волині та Поділля” та ін.
2	Францишек Шейдт	нар. 1759 р. у Кракові, помер 1807 р, <u>поляк</u>	Краківський університет, доктор наук	з 1805 по 1807 рік – викладач натуральної історії	
3	Стефан Зенович	нар. 1779 р. в Луцьку, помер 1856 р. <u>поляк</u>	Віленський університет (1804-1808), кандидат філософії	з 1814 по 1815 р., вчитель хімії, викладач мінералогії, геогнозії, технології.	„Про незадовільність поширених у хімії основ” (1830), „Про необхідність зміни загальних основ наук, усіх теорій і систем” (1837)
4.	Міхал Фричинський	нар. 1794 р. на Поділлі, помер 1859 р. <u>поляк</u>	навчався у Волинській гімназії	з 1824 р. по 1828 р. - агроном	Результати праці у „Dziennik Wilenski” (Професор Віленського університету)
5.	Антоній Анджейовський	1785-1868 рр., нар. на Волині <u>поляк</u>	Навчання у Вільно, Кременці	з 1810 р. помічник учителя малювання	„Геогностичний опис Кременецьких гір” „У Київському університеті професор хімії і мінералогії”
6.	Олександр Ходкевич	1776-1838 рр. <u>поляк</u>		викладач хімії	

В 1830 році у Кременецькому ботанічному парку нараховувалось 12 тисяч різних рослин.

Коли матеріальну базу Кременецького ліцею було перенесено до Київського університету св. Володимира (в 1833 році), була перевезена колекція до Київського ботанічного саду [2; 861]. У 1839 році було засновано Київський ботанічний сад.

Загалом, як свідчить аналіз Кременецький ботанічний сад був заснований у 1806 році і проіснував до 1841 року. З 1806 по 1809 рік садом керував Д. Макклер, а з 1809 року по 1838 рік посаду директора займав В. Бессер, який зробив сад практичною спорудою наукової тенденції, який міг рівнятися університетськими садами не лише Кракова, а й усієї Європи. З 1838 року В. Бессер передав свої повноваження Р. Траутфетеру.

Кременець був важливим науковим центром Європи. Завдяки незвичайній, багатій флорі, порівняльним дослідженням В. Бессера, експедиціям А. Анджейовського Кременець тривалий час був фундаментом наукових досліджень з ботаніки, відомим у Західній Європі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь, Т XVI (А) СПб, 1895. – 962 с.
2. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь, Т XVII (А) СПб, 1896. – 954 с.
3. Волинські Афіни. 1805-1833: Збірник наукових праць /Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка; Під ред. С.Маковського і В.Собчука. – Тернопіль: „Богдан”, 2006. – 304 с.: іл.
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Ельгольт Б.Б. Кременець. Историко-краєзнавчий нарис. – Львів, 1969. – 34 с.
6. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1901. – 115 с.
7. Петров В.В. Растительный мир нашей Родины: Кн. для учителя. – 2-е изд., доп. – М.: Просвещение, 1991. – 207 с.: ил.
8. Топачевський А.О., Заверуха Б.В. Барви землі. – К.: Молодь, 1990. – 168 с.: іл.